

hätte mehr Raum gebührt. Zumal Vertrauen die wichtigste Grundlage für den Aufbau sozialer und wirtschaftlicher Beziehungen legt, die wiederum die Basis für soziale Netzwerke (welche ja den roten Faden des gesamten Buches ausmachen) bildeten.

Koggen, kooplieden en kantoren. De Hanze, een praktisch netwerk wird seinem selbst formulierten Anspruch, ein Studien- und Handbuch, dass nicht nur, aber gerade auch für die Einführung in das Thema Hanse in der universitären Lehre bestens geeignet ist, mehr als gerecht. Es bietet einen Einblick in die moderne Hanseforschung und den umfassendsten, aktuellsten Einstieg in das Thema, nicht nur in niederländischer Sprache.

MIKE BURKHARDT, UNIVERSITÄT KASSEL

Howell, Martha C., ***Commerce before Capitalism in Europe, 1300-1600*** (Cambridge: Cambridge University Press, 2010, xii + 365 blz., ISBN 978 0 521 76046 1 (hardback), ISBN 978 0 521 14850 4 (paperback)).

In *Commerce before Capitalism in Europe, 1300-1600* slaat Martha Howell één van de hoofdstukken van de geschiedenis van het kapitalisme er nog eens op na. Haar conclusie: de laatmiddeleeuwse Lage Landen, met bruisende commerciële centra als Brugge en Antwerpen, passen niet zo goed in het bekende verhaal dat begint met de opbloei van de langeafstandshandel, rond het jaar 1000, en dat vervolgens onder meer Venetië en Amsterdam aandoet om uiteindelijk Londen te bereiken. Dit uitdagende boek benadrukt juist de niet-kapitalistische elementen van de stedelijke cultuur en vergroot daarmee de afstand tussen ons en onze laatmiddeleeuwse voorouders, die in hun economisch handelen veel minder op ons zouden lijken dan wel werd gedacht.

Commercie stelde de inwoners van Brugge en Antwerpen in staat om fortuin te maken en zich uit te dossen in modieuze kleding, maar

het ondermijnende tegelijkertijd verschillende maatschappelijke structuren die op goederenbezit waren gebaseerd. Goederen die voorheen nauwelijks te slijten waren konden opeens verkocht worden en goederen die eerder niet aangeboden werden lagen plots in eenieders bereik. Dit riep allerlei conservatieve reacties op, niet alleen in de Lage Landen, maar in heel Europa. Vanwege deze combinatie van nieuwe ontwikkelingen en conservatieve reacties stelt Howell dat de laatmiddeleeuwse economische cultuur niet beschouwd moet worden als proto-kapitalistisch, zoals vaak wordt gesteld, maar als een aparte fase in de economische geschiedenis.

Typerend voor de late middeleeuwen is onder meer de grote onduidelijkheid over de status van onroerend goed. Dit werd vanouds beschouwd als onvervreemdbaar familiegoed, maar met de opkomst van de markt kwam dit idee onder druk te staan. In de loop van de door Howell bestudeerde periode was er dan ook sprake van een wijziging in het denken over onroerend goed, en ging men dit slechts geleidelijk als verhandelbaar kapitaalgoed beschouwen.

Een bijkomend probleem was dat het onroerend goed dat man en vrouw inbrachten vorm gaf aan het huwelijk. Naarmate meer stedelingen helemaal geen onroerend goed meer bezaten kon dit niet meer gebruikt worden om de verhouding tussen de echtelieden vorm te geven. De oplossing werd gevonden in het concept van 'echtelijke liefde', die 'het gevoel van partnerschap dat noodzakelijk was voor samenwerken en samenleven' creëerde (127). Dit concept verschafte de echtelieden een ideologisch instrument waarmee de huwelijksband ook onder de nieuwe omstandigheden tot uitdrukking kon worden gebracht.

In tegenstelling tot wat verwacht mag worden, werden persoonlijke banden belangrijker naarmate de commercialisering voortschreed: de late middeleeuwen worden onder meer gekenmerkt door een intensieve schenkcultuur. Howell stelt dat marktstructuren in deze periode nog niet sterk genoeg waren om onpersoonlijke transacties tot

stand te brengen. De kredietwaardigheid die zo belangrijk was voor de handel konden mensen alleen verwerven door aan de hand van 'relatiegeschenken' persoonlijke banden te creëren. Zo bracht commercialisering tevens een (ietswat paradoxale) toename van de schenkcultuur.

Bovendien trakteerden mensen zichzelf ook weleens op een cadeautje, zoals modieuze kleding. Het aanbod van kleding stelde eenieder in staat om zich naar zijn of haar eigen smaak te kleden. Daarmee ondermijnde commercie wel één van de belangrijkste sociale functies van kleding: de fysieke uitdrukking van de identiteit. Commercie leidde ertoe dat kleding geabstraheerd kon worden – er werd een prijs op geplakt die voor iedereen bekend was – en goedkoop werd nagemaakt. Terwijl andere historici hebben betoogd dat dit de sociale hiërarchie bedreigde, leidde dit volgens Howell vooral tot onzekerheid over de relatie tussen het materiële en immateriële: 'kleding werd een onbetrouwbaar middel om mensen te identificeren' (214). Autoriteiten sprongen hierop in door paal en perk te stellen aan uiterlijk vertoon.

Hoewel de late middeleeuwen maar wat graag goederen afnamen, werden kooplieden lange tijd met de nek aangekeken: de handelaar produceerde immers niets, maar leefde van het bespelen van de markt. In de loop van de periode 1300-1600 verdween die kritiek grotendeels, maar niet omdat kooplieden zo succesrijk waren, maar dankzij discourses die het maatschappelijk nut van de inspanning van de kooplieden benadrukten. Daarmee nam ook de waardering voor consumptie toe.

Howell verbindt deze reacties op het commercialiseringsproces onderling en zet deze vervolgens af tegen het proto-kapitalistische paradigma. Zij concludeert dat allerlei sociale en culturele factoren de opbloei van het kapitalisme vooralsnog in de weg stonden. Daarmee heeft zij een prikkelende synthese geschreven die de komende jaren zeker weerklank zal vinden, ook al omdat Howell alle thema's die zij behandelt stuk voor stuk verder uitdiept. *Commerce before*

Capitalism biedt bovendien een mooi overzicht van de mensen die de laatmiddeleeuwse steden bewoonden en de moeite die zij zich getroostten om hun samenleving vorm te geven.

Ik heb desondanks twee bedenkingen bij deze studie. Howell toont aan dat er sociale en culturele barrières bestonden, maar in hoeverre deze ook daadwerkelijk de ontwikkeling van het (proto-) kapitalisme belemmerden blijft onduidelijk. Publieke discourses en economisch handelen kunnen immers gerust in tegengestelde richting bewegen – denk maar aan de uitdrukking: 'links lullen rechts zakken vullen'. *Commerce before Capitalism* zou aan kracht gewonnen hebben indien Howell had aangetoond dat onroerend goed in de loop van de late middeleeuwen inderdaad steeds meer verhandeld werd. De bronnen voor dergelijk onderzoek lijken voorhanden te zijn: wat te denken van de Gentse jaarregisters van de keure, die de auteur wel noemt, maar niet gebruikt om de ontwikkeling van het aantal markttransacties aan te geven.

Daarnaast lijkt Howell er van uit te gaan dat er zoiets bestaat als kapitalisme in zijn meest zuivere vorm, waarbij mensen totaal geen gevoel hebben bij goederen en alles aan de markt is overgeleverd. Misschien komt deze zakelijkheid tegenwoordig voor op het niveau van beursgenoteerde bedrijven, maar ik maak mij sterk dat veel goederen binnen hedendaagse huishoudens worden gewaardeerd boven de marktwaarde – denk u maar aan het lijstje van goederen die u meeneemt uit een brandend huis, of die ene merknaam waar u wellicht voor bent gevallen. Betekent dit nu dat wij niet kapitalistisch zijn? Ik denk het niet en vraag mij daarom af of de late middeleeuwen die goederen (deels) sociaal-cultureel waardeerden wel zoveel van ons verschillen.

Stein, Robert, Pollmann, Judith (eds.), **Networks, Regions and Nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650** (Studies in Medieval and Reformation Traditions 149; Leiden, Boston: Brill, 2010, vi + 290 pp., ISBN 978 90 04 18024 6).

According to Robert Stein's introduction, the volume reviewed here grew out of a meeting of scholars from the Netherlands, Belgium, the United Kingdom and the United States held in Leiden to discuss the themes suggested by the title, while challenging the received wisdom that the unification of the Low Countries was exclusively a top-down process. The authors of eleven of the volume's twelve chapters undertook to compare and contrast the various types of regional identity that were attached by contemporaries to the different principalities and city-states that came to be included by one means or another in the dynastic agglomeration that culminated in the Seventeen Netherlands formalised by the treaties of 1548-1549. The author also looked for evidence of the development of 'overarching supra-regional' Netherlandish identities in the period before 1621.

The members of the team explicitly rejected the belief, common among modernist historians, that the concepts of 'nation' and 'national identity' and the feelings that underlie them are peculiarly modern phenomena. In the first essay in the collection, Peter Hoppenbrouwers having examined the general question of the applicability of sociological and anthropological concepts like 'ethnicity' and 'nation' to the society under review, concludes that they can be used, albeit with care. Furthermore, he goes on to argue that such identities can most easily be seen through an examination of relationships on the boundaries between them. In the second essay, Robert Stein, adding to this idea the theory that identities are embodied in cultural links between and among populations, shows that a network of such links between towns was established in the increasingly urbanized frontier zone between France and the southern Low Countries as early as the twelfth

century, and that this network was gradually extended northward with urbanization in the thirteenth through fifteenth centuries.

The next three essays (Chapters three to five), move from the general to the particular, examining the evidence for the emergence and persistence through the period under review of distinct regional identities in three very different lands. Justine Smithuis leads off with an examination of the materials related to this theme in Friesland, especially the complex of regional chronicles she calls the *Gesta*-cycle. She argues that the Frisians came to constitute an 'imagined community' that saw itself as a 'chosen people' in a 'promised land' with a tradition of lordless autonomy. The second regional study, by Sjoerd Bijker, demonstrates that a similar type of regional identity was established in the fourteenth and early fifteenth century for the duchy of Brabant, through a cycle of chronicles in which the invented eponymous character of Brabon served to link the ducal dynasty (which claimed both Trojan and Carolingian origins), the name and territory of the duchy, and a kind of 'Brabantine nation' associated with them. Finally, in Chapter five, Aart Noordzij examines the development of an anti-Burgundian (and anti-French) identity in the county and later duchy of Guelders, whose princes and political elites remained hostile to their Netherlandish neighbours, and from the later fifteenth century emphasised the Germanic character and loyalties of the principality.

In three of the next four essays, (Chapters six, seven, and nine), Anne-Laure Van Bruaene, Steven Gunn, and Peter Arnade deal with the many different ways in which successive princes of the Houses of Burgundy and Habsburg, in the period before 1560, attempted to promote the existence of a common identity among the subjects of their growing collection of mutually independent and particularist dominions. The three authors show that (like the Valois kings of France whose analogous policies are examined by David Potter in Chapter eight), the princes of the Low Countries employed a wide variety of practices to achieve their ends.